

DEMOGRAFSKE PROMJENE NAKON BERLINSKOG KONGRESA (1878) U BOSNI I HERCEGOVINI

Apstrakt: *Berlinskim kongresom 1878. godine okončan je rat Rusije i Osmanlijske imperije, ali prije svega i revizija mirovnog ugovora iz San Stefana kako bi se spriječilo širenje ruskog uticaja na Balkanu. Austro-Ugarska je dobila mandat da okupira i upravlja Bosnom i Hercegovinom. Planiranoj mirnoj okupaciji suprotstavio se narod, a austrougarskoj vojsci pružen žestok otpor. Ipak, Bosna je okupirana uz veliki broj vojnih, ali i civilnih žrtava. Oficijelni izveštaji govore da je Austro-Ugarska ispunila uslove na koje se obavezala u Berlinu, ali realnost nakon okupacije je bila drugačija od onog što je bilo na hartiji zapisano. Nova administracija u Bosni i Hercegovini napravila je duboke i korjenite promjene u društveno – političkom sistemu, ali prije svega i u životu običnih ljudi. Tranzicija društva koja se odvijala veoma sporo i komplikovano imala je dalekosežne posljedice, posebno na demografske tokove u Bosni i Hercegovini. Demografske promjene nakon 1878. bile su rezultat više faktora, prvenstveno uspostavljanje nove vlasti, novog pravnog poretka, kulturno-civilizacijskog preokreta i reorganizacije vjerskog života. Viševjekovni i u najvećem djelu privilegirani položaj Bosne u Osmanlijskoj imperiji bio je promjenjen u provinciju dvojne monarhije sa vrhovnim vojnim upravnikom. Narod nije dobio pravo da učestvuje u upravljanju svoje zemlje. Svaka promjena je bila izrazita i najčešće na štetu domicilnog većinskog bošnjačkog stanovništva. Činjenica da ovo razdoblje, kako u prošlosti, tako i danas izaziva veliki interes za proučavanje sa različitih gledišta, ovim radom želim da dam i kratak osvrt na dio demografskih promjena koje su se desile u Bosni i Hercegovini nakon njene okupacije.*

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, demografske promjene, Berlinski kongres, popisi stanovništva, posljedice.*

DEMOGRAPHIC CHANGES AFTER BERLIN CONGRESS (1878) IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract: *The Berlin Congress in 1878 ended the war between Russia and the Ottoman Empire, but above all the revision of the San Stefano peace treaty in order to prevent the spread of Russian influence in the Balkans. Austria - Hungary*

has been given the mandate to occupy and manage Bosnia and Herzegovina. The planned peaceful occupation was opposed by the people, and the Austro-Hungarian army was given fierce resistance. Nevertheless, Bosnia is occupied with a large number of forces, but also civilian casualties. Official reports state that Austro-Hungary fulfilled the conditions that it bargained in Berlin, but the reality after the occupation was different from that which was found on the paper. The new administration in Bosnia and Herzegovina has made deep and radical changes in the socio - political system, but above all in the lives of ordinary people. The transition of a society that was going on very slowly and complicated had far-reaching consequences, especially on demographic trends in Bosnia and Herzegovina. Demographic changes after 1878 were the result of several factors, primarily the establishment of a new government, a new legal order, a cultural and social transition, and the reorganization of religious life. The centuries-old and, to the greatest extent, the privileged position of Bosnia in the Ottoman Empire was changed to the province of the dual monarchy with the supreme military administrator. The nation was not given the right to participate in the governance of its own country. Every change was pronounced and most often at the expense of the domicile majority Bosniak population. The fact that this period, as in the past, today has a great interest in studying from different points of view, I would like to give a brief review of the demographic changes that took place in Bosnia and Herzegovina after its occupation.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, demographic changes, Berlin Congress, population censuses, consequences.*

Berlinski kongres i okupacija Bosne i Hercegovine

Rezultat Berlinskog kongresa je Ugovor između Velike Britanije, Austro-Ugarske, Francuske, Njemačke, Italije, Rusije i Osmanlijske imperije, potpisan 13. juna 1878. godine. Cijeli Ugovor ima 64 člana, koji su se u najvećem djelu odnosili na prostor Jugoistočne Evrope. Njime je temeljito izmijenjeno ili poništeno 18 od 29 članova San-Stefanskog sporazuma. Time su bile priznate Rumunija, Srbija i Crna Gora kao suverene države, a njihove teritorije znatno proširene. Na sjevernom dijelu Bugarske osnovana je Kneževina Bugarska, a na jugu od nje formirana je autonomna pokrajina Istočna Rumelija. Niz drugih osmanlijskih provincija odvojen je od Osmanlijske imperije, poput Bosne koja je dodijeljena Austro-Ugarskoj, te Kipra koji je dodijeljen Velikoj Britaniji. Rusiji su priključene osmanlijske provincije Ardahan, Kars i Batumi.

U cijelom ugovoru jedini član koji se odnosi na Bosnu, je član 25 sa kojim se predviđa okupacija i upravljanje Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske. *Provincija Bosna i Hercegovina će biti okupirana i upravljana od strane Austro-Ugarske. Vlada Austro-Ugarske ne želi da preuzme upravljanje Novopazarskog*

Sandžaka, koji se prostire između Srbije i Crne Gore u jugoistočnom pravcu do iza Mitrovice, te će u njemu i dalje ostati Osmanlijska uprava. Pa ipak, da bi se osiguralo novo političko stanje, kao i sloboda i bezbjednost saobraćajnica, Austro-Ugarska zadržava pravo da na cijelom ovom prostoru od starog Vilajeta Bosne drži garnizone i da u svojoj vlasti ima njegove vojničke i saobraćajne puteve. U tom cilju Vlade Austro-Ugarske i Osmanlijske Imperije zadržavaju pravo da dođu do sporazumjevanja o detaljima.

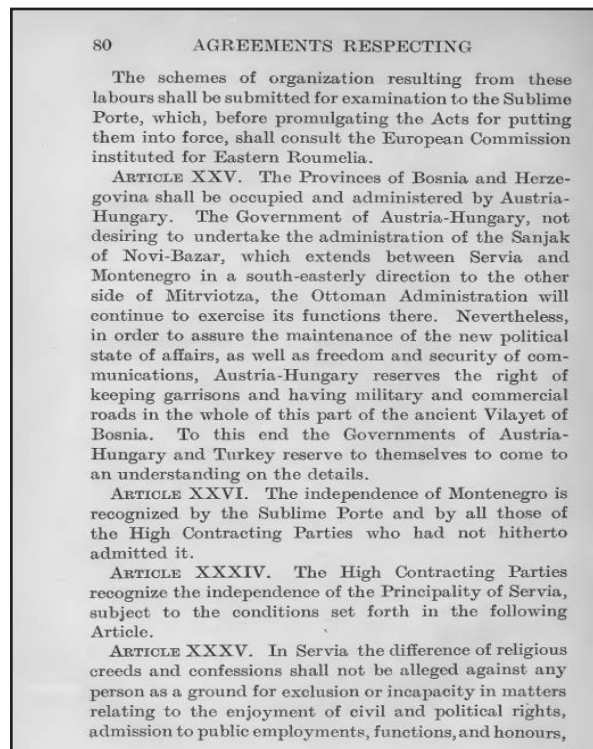
Prilog 1. *Berlinski Kongres, 13. juli 1878. godine.*

Iz ovog Međunarodnog ugovora i člana 25, mogu se uočiti dva značajna podatka za Bosnu i Bošnjake. Prvo: *NovopazarSKI Sandžak se prostire u jugoistočnom pravcu do iza Mitrovice* i Drugo: *NovopazarSKI Sandžak je dio Vilajeta Bosne*. Prvo: Ugovor potvrđuje da je region današnjeg Sandžaka bio dio Bosne. Drugo: Ugovorom ime Bosne promijenjeno je u Bosnu i Hercegovinu. Važno je potencirati da je Sandžak bio daleko veći period dio Bosne u kom su Bošnjaci bili većinsko stanovništvo. Ovo je značajno, jer se radi o međunarodnom dokumentu. Promjenom imena je počeo proces denacionalizacije i podjele Bošnjačkog naroda što je otežalo razvoj bošnjačkog identiteta, naroda i nacije u narednom periodu do danas. Mislim da ova promjena nije slučajna.

Diplomatija koja je prethodila Kongresu je obezbjedila mandat Austro-Ugarskoj, koji je za taj dio Evrope predstavljao miroljubiv čin koji neće izazvati otpor od strane stanovništva Vilajeta Bosne. Ipak, Austro-Ugarska se prethodno pripremala za ovaj korak i vojnički i politički.¹ Okupacijom Bosne osiguralo bi

1 Grgur Jakšić, Vojislav Vučković, Pokušaj aneksije Bosne i Hercegovine (1882 – 1883), *Glas SAN, CCXIV, SANU, Beograd 1954, 49.*

se zaleđe za Dalmaciju, te dobila i značajna prirodna bogatstva.² Planirana “mirna okupacija” se pretvorila u rat. Rat je trajao od početka avgusta do kraja oktobra

kada je završena okupacija sa velikim brojem žrtava.³ Austro-Ugarska vojska sa oko 300.000 vojnika uspjela je kroz 76 bitaka osvojiti cijelu Bosnu i Hercegovinu.⁴ Austro-Ugarska izgubila je oko 6.000 vojnika, a bosanska vojska prema austrijskim procjenama imala je oko 93.000 boraca, dok se ukupni gubitci računajući i civile, kreću oko 150.000 ljudi.⁵

Prve četiri godine zemljom je upravljala vojna uprava, da bi 1882. bila zamijenjena civilnom vlašću. U narednom periodu Austro-Ugarska je iskoristila političke probleme unutar Osmanlijske imperije i 1908. aneksirala Bosnu i Hercegovinu i u potpunosti imala apsolutnu vlast. Uspostava nove vlasti i

Prilog 2. Član 25. Berlinskog ugovora.

sistema prouzrokovala je veliki psihološki udarac Bošnjacima, prije svega onim sa islamskom religijom. Nova administracija u Kondominijumu Bosni i Hercegovini napravila je duboke i korjenite promjene u društveno – političkom sistemu. Veliki broj Bošnjaka i drugih muslimana odlučio je napustiti domovinu i preseliti u područja koja su bila pod kontrolom Osmanlijskog carstva. Skoro cijelo područje Bosne i Hercegovine bilo je zahvaćeno velikim migracijskim valom. Okupacija je imala velike posljedice, a 1878. godina za Bosnu i Hercegovinu bila je prekretnica i obilježila je cijeli moderni period sa posljedicama sve do današnjeg vremena.

2 Martin Gabriel, *Bosnien und die Herzegovina in den militärstrategischen Planungen der Habsburgmonarchie (1700-1870)*, Kakanien, Klagenfurt 2011, 4-5.

3 Mihovil Mandić, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine*, Matica Hrvatske, Zagreb 1910, 97-100; Enver Imamović, *Historija Bosanske vojske. Bosanski korijeni*, Saraybosna 1999, 277.

4 Grupa autora, *Bosna od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1998, 218.

5 Milorad Ekmečić, *Istorijski značaj ustanka u Bosni i Hercegovini 1875-1878*, R. Petrović (ur), *Posebna izdanja*, knjiga XXX, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 4. *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine*, tom I, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1977, 88.

Formiranjem nacionalnih država, raste i nacionalna svijest Bošnjaka. Tokom XIX stoljeća Bošnjaci i muslimanski stanovnici Bosne za svoju nacionalnu državu smatraju Osmanlijsku Imperiju u širem i Bosnu u užem smislu riječi. Iako je Austro-Ugarska bila jaka, sigurna i perspektivna država u kojoj su razni narodi živjeli u međusobno dobrim odnosima. Čak bi se moglo reći da je u ovom vremenu predstavljala multietničku i multinacionalnu državu, ali sa hrišćanskim predznakom i različitim društveno-političkim odnosima, tradicijom i kulturom stanovništva. Za Bošnjake sasvim različita od Osmanlijske imperije čiji su dio bili stoljećima.

Demografske prilike i promjene u Bosni i Hercegovini krajem XIX i početkom XX stoljeća

Na demografske prilike nakon 1878. godine utjecali su mnogi faktori. Iako su zvanični izvještaji tvrdili da je Austro-Ugarska ispunila zahtjeve na koje se obavezala tokom Berlinskog kongresa, ipak realnost je nakon okupacije u mnogo čemu odstupala od onog što je bilo dogovoreno i zapisano na hartiji. Tranzicija je tekla vrlo sporo, komplicirano i s dalekosežnim posljedicama, pogotovo na opštu demografsku sliku Bosne. Najznačajniji faktori koji su utjecali na demografsku sliku Bosne i Hercegovine su: nova nametnuta vlast; novi pravni i društveni poredak; kulturno-civilizacijski preokret; reorganizacija vjerskog života i islama u novim uslovima; privredne prilike; uprava i administracija je bila sastavljena od ljudi doseljenih u Bosnu i Hercegovinu iz drugih djelova monarhije; narod nije dobio pravo da učestvuje u upravljanju svoje zemlje i veoma spora, komplikovana i neadekvatna tranzicija društva.

Sve ovo je izazvalo naglu i radikalnu izmjenu kod muslimana i osjećanje da više nikad u Bosni neće biti gospodari, što intenzivira proces masovnog iseljavanja Bošnjaka u Osmansko carstvo. Iseljavanjem muslimanskog stanovništva mijenjala se demografska struktura u Bosni i postojala je realna mogućnost da muslimani od većinskog stanovništva postanu manjina.

Prvi Popis stanovništva nakon okupacije održao se 1879. godine⁶ u još nestabilnim uslovima i u nepovjerenju od strane većinskog muslimanskog stanovništva. Prema podacima u Bosni ima 1.157.815 žitelja, i to: Muslimani (38,74%), Pravoslavci (42,88%), Katolici (18,09%) i dr. Dio visokih srpskih društvenih krugova su koristili ovaj podatak kao opravdanje za prirodno pravo i teritorijalne pretenzije na Bosnu i Hercegovinu. Također u kontinuitetu predstavljajući Osmanlijsko carstvo kao neku sivu zonu u kojoj nisu vladali zakoni i propisi, a time i da osmanlijski popisi i registri nisu relevantan izvor. Ipak, danas već je i svima više nego jasno da to nije tačno, već da je Osmansko carstvo bila veoma dobro uređena i organizirana država. Na neosnovanost njihove

⁶ *Ortschafts und Bevölkerung – Statistik von Bosnien und der Hercegovina 1879*, Aemtliche ausgabe, K. u. K. Regierungsd, Sarajevo 1880. (Štatistika miesta i pučanstva BiH iz 1879, Službeno izdanje, C. i kr. Vladina tiskarna, Sarajevo 1880).

teze ukazuju sljedeće činjenice: Bošnjaci (čisti ili pravi monoteisti)⁷ su većinsko stanovništvo Bosne prije da ona postane dio Osmanlijske imperije; nakon diferenciranja nacionalnih identiteta na religijskoj osnovi Bošnjaci muslimani su većinsko stanovništvo Bosne; nestabilne prilike u zemlji kao posljedice ustanaka i okupacije (veliki broj ubijenih i veliki broj iseljenih); nepovjerenje u novu vlast i institucije; kontinuirani odliv bošnjačkog stanovništva prema Osmanlijskoj imperiji i kontinuirani priliv stanovništva iz drugih dijelova Austro-Ugarske Monarhije i susjednih država.

Prije dolaska Osmanlija Bošnjaci su bili većinski narod u Bosni, a tako je bilo i u periodu Osmanlijske imperije bez obzira na religijsku pripadnost. O ovome govore brojni domaći i inostrani izvori. Nakon diferenciranja nacionalnih identiteta na religijskoj osnovi Bošnjaci muslimani su većinsko stanovništvo Bosne još od XVI stoljeća. Ipak, najobjektivnije je da pogledamo podatke neposredno prije Berlinskog kongresa, odnosno popisa stanovništva. Takve podatke daje Salname Vilajeta Bosne iz 1287. godine po hidžri ili 1870. godine. Podaci potvrđuju sve prethodne osmanlijske i inostrane statistike i istraživanja o Bosni i njenom stanovništvu.

Provincija	Muslimani	%	Pravoslavni	%	Katolici	%	Jevreji	%	Romi	%	Ukupno:
Sarajevo	98.921	55,06	51.566	28,70	24.590	13,69	2.696	1,50	1.903	1,06	179.676
Zvornik	178.964	51,26	131.471	37,66	32.787	9,39	354	0,10	5.521	1,58	349.097
Banja Luka	84.061	33,28	126.288	49,99	40.554	16,05	65	0,03	1.656	0,66	252.624
Travnik	122.251	46,98	70.547	27,11	65.110	25,02	441	0,17	1.850	0,71	260.199
Bihać	127.027	53,28	104.343	43,77	5.898	2,47	0	0,00	1.124	0,47	238.392
Hercegovina	110.964	48,18	66.041	28,67	51.414	22,32	0	0,00	1.900	0,82	230.319
Novi Pazar	147.942	62,66	85.952	36,41	0	0,00	112	0,05	2.086	0,88	236.092
Ukupno:	870.130	49,82	636.208	36,43	220.353	12,62	3.668	0,21	16.040	0,92	174.6399

Prilog 3. Stanovništvo Vilajeta Bosne (1870).⁸

U Vilajetu Bosna 1870. godine živi 1.746.399 lica. Na bazi podataka jasno se vidi na *Prilogu 3.* da većinsko stanovništvo Bosne je muslimansko, odnosno 49,82% od ukupnog stanovništva, zatim pravoslavni su 36,43%, katolici 12,62% i dr. Da bi napravili komparaciju potrebno je oduzeti podatke za Sandžak, odnosno Bosna bez Sandžaka ima 1.510.307 lica. Iako je Sandžak sa najvećim procentom muslimanskog stanovništva (62,66%), njegovo oduzimanje minimalno umanjuje procenat muslimana u ukupnom stanovništvu. Bošnjaci muslimani su većinsko

7 Зеќир Рамчиловиќ, Бошњаците во Македонија во текот на XX век со посебен акцент на културата и просветата, БКЗ, Скопје 2014, 31-63. (dalje: 3. Рамчиловиќ, Бошњаците во Македонија во текот на XX век).

8 Bosna Vilayeti Salnamesi, 1287 Senesi, Vilayet Matbaası 1287 Yılına Aittir, Yer Numarası: 1967 SA 401, DVD Numarası 362, Eski Harfli Türkçe, sayfa: 175, Milli Kütüphane Başkanlığı, Ankara.

stanovništvo Bosne i bez Sandžaka sa 722.188 lica ili 47,82%, dok su 36,43% pravoslavni, 14,59% katolici i dr.

Ukoliko napravimo poređenje sa podacima popisa iz 1879. godine broj Bošnjaka muslimana je manji za 273.675 lica. Iako, na prvi pogled ovaj broj možda izgleda predimenzioniran, smatram da nas ovaj broj samo navodi da tražimo razloge o istom. Burni period praćen ustancima sedamdesetih godina XIX vijeka izazvao je velika raseljavanja stanovništva, a period okupacije i otpor prema Austro-Ugarskoj je rezultirao velikim brojem žrtava i migracija prema ostatku Osmanskog carstva. Da ratovi mogu izazvati masovna iseljavanja stanovništva i u kratkom periodu, svjedoci smo takvih dešavanja, nažalost ponovo u Bosni i Hercegovini kada je krajem XX vijeka Bosnu napustilo više stotina hiljada ljudi. Na sve gore navedeno ako dodamo i opšte poznatu činjenicu da je period iseljavanja iz Bosne bio intenzivan u prve dvije godine nakon okupacije, a poseban problem je što su iseljena lica bila uglavnom intelektualna, činovnička i politička elita. Ne treba zanemariti i opstrukcije i skriveni bojkot zbog nepovjerenja prema novim hrišćanskim vlastima. Logično je što u 1879. godini imamo i znatno manji procenat muslimanskog stanovništva.

U vrijeme Austro-Ugarske uprave održana su četiri popisa: 1879, 1885, 1895. i 1910. godine. U cijelom periodu ukupni broj stanovništva je u porastu, kako je prikazano na *Prilogu 4*. Rezultati popisa po religioznoj strukturi ukazuju na velike disproporcije. Broj svih naroda se povećava, ali sa veoma različitim intenzitetom, što se ogleda u procentu u ukupnog stanovništva. Podaci ukazuju da je iseljavanje bilo jako izraženo kod muslimana, a doseljavanje kod drugih naroda posebno katolika, odnosno kolonizacije lica iz Austro-Ugarske i susjednih novih država. U 1879. godini u Bosni i Hercegovini ima 1.157.815 stanovnika,⁹ u 1885. godini 1.335.163 stanovnika,¹⁰ u 1895. godini izbrojano je 1.564.172 stanovnika,¹¹ a prema popisu 1910. godine 1.883.484 stanovnika.¹² Od prvog do posljednjeg popisa broj stanovnika je porastao od 1.157.815 na 1.883.484, što čini priraštaj od 725.669 lica ili 62,68% (2,02% godišnje). U isto vrijeme, gustina naseljenosti porasla je sa 22 na 37,1 žitelja na 1 km², što je svrstavalo u red slabije naseljenih zemalja. Prema rezultatima popisa zbog dužine perioda najveći porast zabilježen je u periodu između popisa 1895-1910. kada se broj stanovništva uvećava za 319.312

9 *Ortschafts und Bevölkerung – Statistik von Bosnien und der Hercegovina 1879*, Aemtliche ausgabe, K. u. K. Regierungsd, Sarajevo 1880. (Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine iz 1879, Službeno izdanje, C. i kr. Vladina tiskarna, Sarajevo 1880).

10 *Ortschafts-und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählung-Ergebnisse vom 1. Mai 1885*, Aemtliche ausgabe, Sarajevo 1886 (Štatistika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885, Zemaljska štamparija, Sarajevo 1886).

11 *Hauptresultate Vokkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. April 1895*. (Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895, Statistički odsjek Zemaljske vlade, Zemaljska štamparija, Sarajevo 1896).

12 *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910*. Sastavio Statistički odsjek Zemaljske vlade. Sa preglednom kartom konfesija, Zamaljska vlada za Bosniu i Hercegovinu, Zemaljska štamparija, Sarajevo 1912.

lica ili godišnje 21.287 lica. U prosjeku po godini najveće povećanje stanovništva je između dva prva popisa (1879-1885), tačnije 29.633 lica godišnje zbog velikog broja doseljenika za potrebe novog vojnog i državnog činovničkog aparata.

Ukoliko pratimo promjene od 1879. do 1910. godine broj pravoslavniha se od 496.485 lica povećao na 825.418 lica, odnosno za 328.933, dok se broj katolika duplirao od 209.391 lica, na 434.061 lice, odnosno za 224.670. Za razliku od njih broj muslimana se blago povećao od 448.513 lica, na 612.137 lica u 1910. godini, ili za samo 163.624. Prema popisu 1910. godine, kako je prikazano na *Prilogu 4*, najveći dio stanovništva su pravoslavci, uglavnom Srbi sa 43,82%, zatim Bošnjaci sa 32,50%, katolici, uglavnom Hrvati sa 23,05% i ostali sa 0,63% od ukupnog stanovništva. U navedenom razdoblju (1879-1910), udio pravoslavniha u ukupnom stanovništvu zemlje povećao se za 0,94%, katolika za 4,96%, dok se udio muslimana smanjio za 6,24%.

Godina	1879.		1885.		1895.		1910.	
Religija	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
Muslimani	448.513	38,74	492.770	36,89	548.632	35,07	612.137	32,50
Pravoslavni	496.485	42,88	571.250	42,77	673.246	43,04	825.418	43,82
Katolici	209.391	18,09	265.788	19,90	334.142	21,36	434.061	23,05
Jevreji	3.426	0,30	5.805	0,43	8.152	0,52	11.868	0,63
Ukupno:	1.157.815	100	1.335.613	100	1.564.172	100	1.883.484	100

Prilog 4. Stanovništvo u Bosni i Hercegovini – religiozna struktura.¹³

Privilegirani i autonomni položaj Bosne u Osmanskom carstvu bio je promijenjen u provinciju dvojne monarhije sa vrhovnim vojnim zapovjednikom, a narod nije dobio nikakvo pravo da se uključi u upravljanju svoje zemlje.¹⁴ Administracija je bila sastavljena od ljudi iz monarhije i to u ogromnoj većini, koja je planski doseljena, jer je logično da se rijetko ko seli iz zemlje sa boljim privrednim uslovima u zemlju sa lošijim ekonomskim mogućnostima.¹⁵ Sa novom upravom dolaze poslovni ljudi i izvjestan broj činovnika, zanatlija, trgovaca i dr. Osim njih u Bosnu i Hercegovinu kontinuirano se doseljava stanovništvo iz drugih dijelova monarhije i iz susjednih zemalja. U Bosnu i Hercegovinu prema oficijalnim podacima je doseljeno i oko 30.000 doseljenika kolonista,¹⁶ iako je realno njihov broj bio veći. Okupacijom i aneksijom, u Bosni i Hercegovini naglo

13 Tabela je napravljena na bazi podataka austro-ugarskih popisa stanovništva po godinama njihovog održavanja.

14 Марија Пандевска, *Присилни миграции во Македонија 1875-1881*, Институт за национална историја, Книгоиздателство Мисла, Скопје 1993, 103.

15 Јован Цвијић, *Сабрана дела*, Књига 3, *Говори и чланци*, САНУ, Београд 1987, 130.

16 Архив Bosne i Hercegovine, *Gemeinsames Finanzministerium, Abteilung Bosnien-Herzegowina - (Zajedničko ministarstvo finansija, odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu, Präsidial Br. 988-1909, Sarajevo 1909.*

raste broj doseljenika, koji su 1910. činili 114.591 lica ili 6,04% od ukupnog stanovništva Bosne i Hercegovine. Iz područja južnoslovenskih zemalja bilo je najviše doseljenika. Najveći broj iz Hrvatske, Slavonije i Vojvodine, te Slovenije, Srbije i Crne Gore ili 61.191 lica. Drugih doseljenika raznih nacija bilo je ukupno 53.400, a među njima su bili najbrojniji Nijemci, Poljaci, Rusini, Česi, Mađari, zatim Talijani, Rumuni, Slovaci i drugi.¹⁷

Za razliku od doseljavanja izbjeglice su uglavnom Bošnjaci. Razlozi su mnogobrojni, a najznačajnije sam već pomenuo. Ono što nisam jesu propaganda i psihološki pritisak, kao i prećutno odobravanje i ne poduzimanje većih mjera zaštite muslimanskog stanovništva. Vlasti su ovu situaciju objašnjavali kao izbor "muhamedanaca" jer se muhamedanske obitelji nisu mogle snaći u promijenjenim prilikama te se sele iz zemlje.¹⁸ Svaka promjena bila je korištena za propagandu i nametanje mišljenja da je ista uperena protiv Bošnjaka. Posebno negativno se odrazio *Zakon o vojnoj obavezi* iz 1881. godine,¹⁹ koji je bio razlog nove masovne iseljeničke euforije.²⁰ Ranija iskustva muslimana iz susjednih zemalja samo su podsticala proces iseljavanja. Novi uslovi i averzija prema novoj državi pasivizirala je Bošnjake koji su čeznuli za osmanlijskim vaktom, a porodične veze su dopunski uticale na iseljavanje. Činjenica da je vlast skoro uvijek pozitivno rješavala sve molbe, čak i one gdje nije bio naveden niti jedan razlog za iseljavanje. Samo u 1882. godini, u 3.003 molbe nije naveden nikakav razlog za iseljavanje, a vlada je i te molbe rješila pozitivno.²¹ Svaka pozitivna dozvola o iseljenju bila je uslovljena gubitkom prava žiteljstva po rađanju. Aneksija Bosne i Hercegovine u 1908. godini zadala je finalni udarac i izazvala novi migracijski talas. Nakon aneksije, do austougarske uprave je stiglo 50.000 molbi za izdavanje dozvola za putovanje.²² Za godinu dana samo iz sjeverozapadne Bosne se iselilo oko 10.000 ljudi, od kojih dvije trećine iz Bosanske krajine.²³ Vladina odredba da zemlja može preći u neograničeno vlasništvo kolonista ukoliko oni imaju politički i moralno ispravno ponašanje,²⁴ na najbolji način pokazuje kako je Austro-Ugarska rješavala probleme sa iseljavanjem.

17 Ivan Balta, Odnosi austrougarskih političkih krugova prema Bosni i Hercegovini u povodu donošenja Ustava 1910. godine, *Zbornik radova - Naučni skup: Ustavno pravni razvoj Bosne i Hercegovine (1910-2010)*, Univerzitet u Tuzli, Tuzla 2010, 32.

18 Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Sarajevo 1997, 367. (dalje: M. Imamović, *Historija Bošnjaka*).

19 *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine*. Izd.c. i kr. Zajedničko ministarstvo financija, Zagreb 1906, 9. (dalje: *Izveštaj o upravi BiH*).

20 Fuad Slipčević, *Bosna i Hercegovina: od Berlinskog kongresa do kraja Prvog svjetskog rata: (1878 - 1918)*, Školska knjiga, Zagreb 1954, 15.

21 M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 368.

22 Gaston Gravier, Emigracija Muslimana iz Bosne i Hercegovine, *Pregled*, br. 7-8, Sarajevo, 15. januar 1911, 1; Сафет Бандовић, Токови исељавања Муслимана из Босне и Херцеговине и Санџака у Турску, *Новопазарски зб*, бр. 17, Музеј Рас, Нови Пазар 1993, 104; Александар Апостолов, Колонизација на мухаџирите во Македонија и растројство на чифџиските односи од крајот на XIX век до 1912, *ГИИИ*, IV/1-2, ИНИ, Скопје 1960, 117.

23 *Musavat*, godina IV, br. 65, Sarajevo 1910, 2.

24 *Musavat*, godina IV, br. 7, Sarajevo 1910, 3

Iseljavanje nije opravdavala jedino bosanska ulema koja se oglasila stavom da ne treba napustati domovinu. Reisul-ulema Mehmed Teufik Azapagić je objavio da ne postoje šerijatski razlozi za iseljavanje muslimana iz Bosne i Hercegovine.²⁵

Austro-Ugarska u početku nije vodila preciznu statistiku o iseljavanju, a izvještaji su bili nepotpuni i nisu podobni za analizu migracijskih procesa i tendencija stanovništva. Prvi izvještaji su proizvoljni, prema kojima od 1878. do 1883. godine je iseljeno samo 8.000 lica ili 1.600 lica godišnje. Od 1883. do 1905. iseljeno je 32.625 lica ili 1.483 lica godišnje. Od 1905. do 1914. godine iseljeno je 20.489 lica ili 2.275 lica godišnje. U cijelom periodu od 1878. do 1914. godine iseljeno je 61.114 muslimana ili 1.698 lica godišnje.²⁶ Ova nerealna statistika u oficijelnim izvještajima vlasti se odnosi samo ona lica koja su dobila službeno odobrenje i dozvolu da napuste zemlju. Zahtjevi za iseljenje mogli su se podnositi tek nakon 1883. godine, ali bez obzira, ponuđeno rješenje o legalnom iseljavanju nije spriječilo već uspostavljeno ilegalno iseljavanje iz zemlje. Sasvim logično najveći dio historičara smatra da je upravo u tim prvim godinama iseljen najveći broj Bošnjaka. Krajem 1878. godine prema britanskim izvorima iz Bosne za Istanbul je krenulo više od 50.000 lica.²⁷ U periodu od 1900. do 1905. godine prema austro-ugarskim izvještajima iz Bosne i Hercegovine se iselilo 13.750 lica, za isti period carigradsko povjereništvo za prihvatanje muhadžira izvještava o dolasku 72.000 muhadžira iz Bosne.²⁸ Nakon uvođenja vojne obaveze, prema državnim turskim arhivima oko 100.000 Bošnjaka se doselilo na osmanlijske teritorije u periodu od 1882. do 1900. godine.²⁹ O velikom broju muhadžira iz Bosne i Hercegovine govori i podatak da je na bojnim poljima u vrijeme Balkanskih ratova u sastavu osmanlijske vojske bilo regrutirano oko 20.000 Bošnjaka koji su tih godina emigrirali u Osamansko carstvo.³⁰

Iseljavanje Bošnjaka i doseljavanje drugih može se pratiti i analizom promjene religiozne strukture gradskog stanovništva. Iseljavanje muslimana i useljavanje drugih umanjilo je muslimansku apsolutnu većinu od 70,70% u 1879. godine na samo 50,56% u 1910. godini. Dobar primjer je Sarajevo, u kome po popisnim godinama od 1879. do 1910. bošnjačko muslimansko stanovništvo stagnira sa minimalnim povećanjem od samo 3.755 lica, dok se ukupno gradsko stanovništvo povećalo za čak 30.542 lica. Odnosno u 1879. godini muslimani

25 З. Рамчиловиќ, *Бошњаците во Македонија во текот на XX век*, 97-98.

26 *Izveštaj o upravi ViH*, 9-10; Мита Костић, *Из историје колонизације Јужнр Србије крајем прошлог века*, *Гласник Скопског научног друштва*, Књига XII, Одељење друштвених наука, Скопље 1933, 236.

27 Bilâl N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri, Emigrations Turques Des Balkans, Turkish Emigrations From The Balkans, Belgeler - Documents*, I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1968, 715.

28 Скендер Ризај, *Структура становништва Косовског вилајета у другој половини XIX века*, *Врањски Гласник*, Књ. VIII, Народни Музеј у Врању, Врање 1972, 195.

29 *Bosna Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1992, 309.

30 Enver Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, ART 7, Sarajevo 1998, 57.

čine 69,46% od stanovništva Sarajeva, pravoslavni su 17,53%, katolici su samo 3,27%, a Jevreji su 9,72%. Za samo trideset godina muslimani od apsolutne većine u 1910. godini čine samo 35,83% od ukupnog stanovništva Sarajeva, a katolici od 3,27% dostižu izvanrednih 34,52% stanovništva grada. Pravoslavni ostaju na skoro identičnih 16,27%, dok Jevreji imaju blag porast u procentu stanovništva od 12,32%.

Pripadnost	1879.	1885.	1895.	1910.	Povećanje u broju lica
Jevreji	2.077	2.618	4.058	6.397	4.320
katolici	698	3.326	10.672	17.922	17.224
muslimani	14.848	15.787	17.158	18.603	3.755
pravoslavni	3.747	4.431	5.858	8.450	4.703
ostali	7	106	337	547	540
Ukupno:	21.377	26.268	38.083	51.919	30.542

Prilog 5. *Struktura stanovništva po religijskoj pripadnosti grada Sarajeva (1879-1910).*³¹

Mnogo je različitih izvora i podataka o iseljenim Bošnjacima i drugim muslimanima iz Bosne. Od onih nerealnih minornih 61.114 iseljenih prema austro-ugarskim oficijelnim izvještajima, do brojki na bazi turskih arhiva i drugih stranih statistika koje se kreću od oko 140.000 lica³² ili 180.000 lica³³ do 300.000 lica. Posljedni iznos veliki dio historičara smatra predimenzioniranim i pretjeranim.³⁴ Komparativnom analizom podataka o doseljenju muhadžira iz Bosne u Osmansko carstvo, kao i analizom demografskih podataka održanih popisa u Bosni i Hercegovini, prosječnim prirodnim prirastom toga vremena, kao i neprijavlivanje ženske djece od strane Bošnjaka, broj muhadžira nije predimenzioniran i kreće se oko 250.000 lica. Razlike u demografskim podacima i tada, pa i danas su zbog velikog broja različitih izvora o proučavanju migracija. Izvori koji su često neusaglašeni, nedosljedni i nepotpuni, obremenjeni ideološkom pozadinom, kako u matičnoj državi, tako i u zemlji prijema.

31 *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910.* Sastavio Statistički odsjek Zemaljske vlade. Sa preglednom kartom konfesija, Zemaljska vlada za Bosniu i Hercegovinu, Zemaljska štamparija, Sarajevo 1912.

32 Iljas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Historijske monografije, Knjiga 1, Institut za istoriju, Sarajevo 2004, 20; Ђорђе Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, Посебна издања, Књ.12, САНУ, Одељење друштвених наука, Београд 1955, 41.

33 Mustafa, Imamović, *Bošnjaci u emigraciji: monografija bosanskih pogleda*, Bošnjački institut Zürich, Odjel Sarajevo, Sarajevo 1996, 62.

34 M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 371.

Umjesto zaključka - Posljedice demografskih promjena

Bosna i Hercegovina nikada nije bila dio rješenja u procesu propadanja Osmanskog carstva i rješavanja posljedica tog procesa, već samo sredstvo za potkusurivanje između do tada neprikosnovenog Osmanskog carstva i drugih velikih sila.

Iseljavanje Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine za vrijeme Austro-Ugarske nikada nije prestalo, samo je mijenjalo intenzitet u određenim periodima. Najintenzivnije iseljavanje bilo je za vrijeme i neposredno nakon okupacije (1878), zatim uvođenjem vojne obaveze (1881) i nakon Aneksije Bosne i Hercegovine (1908).

Oslabljeno Osmansko carstvo nije bila u stanju da na diplomatski način napravi pritisak i obezbijedi veću zaštitu muslimana u njihovoj domovini, već je iz više razloga započela proces prihvatanja i zbrinjavanja doseljenih muhadžira iz Bosne.

Nažalost veliki broj Bošnjaka je prihvatio nametnuto razmišljanje da oni nisu, niti mogu biti nosioci državnosti Bosne i Hercegovine i svoju domovinu tražili su tamo gdje je nema i gdje je ne mogu naći.

Rezultat gore navedenih pojava i procesa je doveo do posljedica sa kojima se i danas suočavaju Bošnjaci i Bosna i Hercegovina. To je dovelo do ozbiljne prijetnje da u Bosni i Hercegovini jedna autohtona i dominantna populacija bošnjačkog naroda postane pasivizirana manjina u svojoj domovini i time izgubi i pravo da bude nosioc suvereniteta državnosti Bosne i Hercegovine. Ova praksa započeta nakon propadanja Osmanlijske imperije je mijenjala intenzitet i metode, ali nažalost još je aktuelna i nakon 140 godina od Berlinskog kongresa.

Summary

Bosnia and Herzegovina has never been part of the solution to the process of decaying the Ottoman Empire and resolving the consequences of that process, but merely a means of exploiting between the inviolable Ottoman Empire and other great powers until then.

The emigration of Bosniaks from Bosnia and Herzegovina during Austria-Hungary never ceased, it only changed the intensity in certain periods. The most intensive emigration was during and immediately after the occupation (1878), then the introduction of a military obligation (1881) and after the Bosnia and Herzegovina (1908).

The impoverished Ottoman Empire was unable to put pressure on the diplomatic way and provide greater protection for Muslims in their homeland, but for several reasons, the process of accepting and taking care of settlers from Bosnia started.

Unfortunately, a large number of Bosniaks have accepted the imposed refusal that they are not, nor can they be bearers of the statehood of Bosnia and Herzegovina, and sought their homeland where they are not and where they can not be found.

The result of the above mentioned phenomena and processes has resulted in the consequences that Bosnians and Bosnia and Herzegovina are facing today. This has led to a serious threat that in Bosnia and Herzegovina an autochthonous and dominant population of the Bosniak people becomes a passive minority in their homeland and thus loses the right to be the bearer of the sovereignty of the statehood of Bosnia and Herzegovina. This practice, initiated after the fall of the Ottoman Empire, has changed the intensity and methods, but unfortunately it is still current even after 140 years since the Berlin Congress.